

Kulturna krajina Severnega Velebita

Vedrana Glavaš

Uvod

Glavne geomorfološke oblike na Velebitu so kopaste vzpetine, škraplje, vrtače in za-kraselo skalnato površje. Takšna oblikovanost reliefa je vplivala na oblikovanje specifične kulturne krajine. Skozi zgodovino so ljudje uporabljali in spreminjali naravno okolje in tako oblikovali edinstveno kulturno krajino. Prebivalci Velebita so zaradi svojih ekonomskih potreb tako oblikovali pašnike, kultivirali so obdelovane površine in gradili naselja.

Številni gorski masivi ob Sredozemlju niso bili primerni za poselitev (Braudel, 1997-1998), zato so ostali neposeljeni vse do konca 19. stoletja. Za razliko od njih so na Velebitu ljudje z intenzivnim izkoriščanjem prostora oblikovali specifično krajino, ki jo opredeljujejo terasirana pobočja, suhi zidovi, pastirski stanovi, ograjeni kali ipd. Po drugi strani so obsežne površine Velebita ostale nekultivirane, saj so zaradi nedostopnosti in nezmožnosti gospodarskega izkoriščanja ostale nespremenjene.

Cilj naše raziskave je predstaviti rezultate raziskovanja kulturne krajine Severnega Velebita, ki je večinoma rezultat gospodarskih aktivnosti. Te aktivnosti na Velebitu niso bile statične, ampak so vključevala gibanje in izkoriščanje naravnih virov, ki so razporejeni na različnih nadmorskih višinah: od najnižjih vse do višjih območij. Sledove človeških aktivnosti smo proučevali na celotnem območju Severnega Velebita od prelaza Vratnik do prelaza Alan (slika 1).

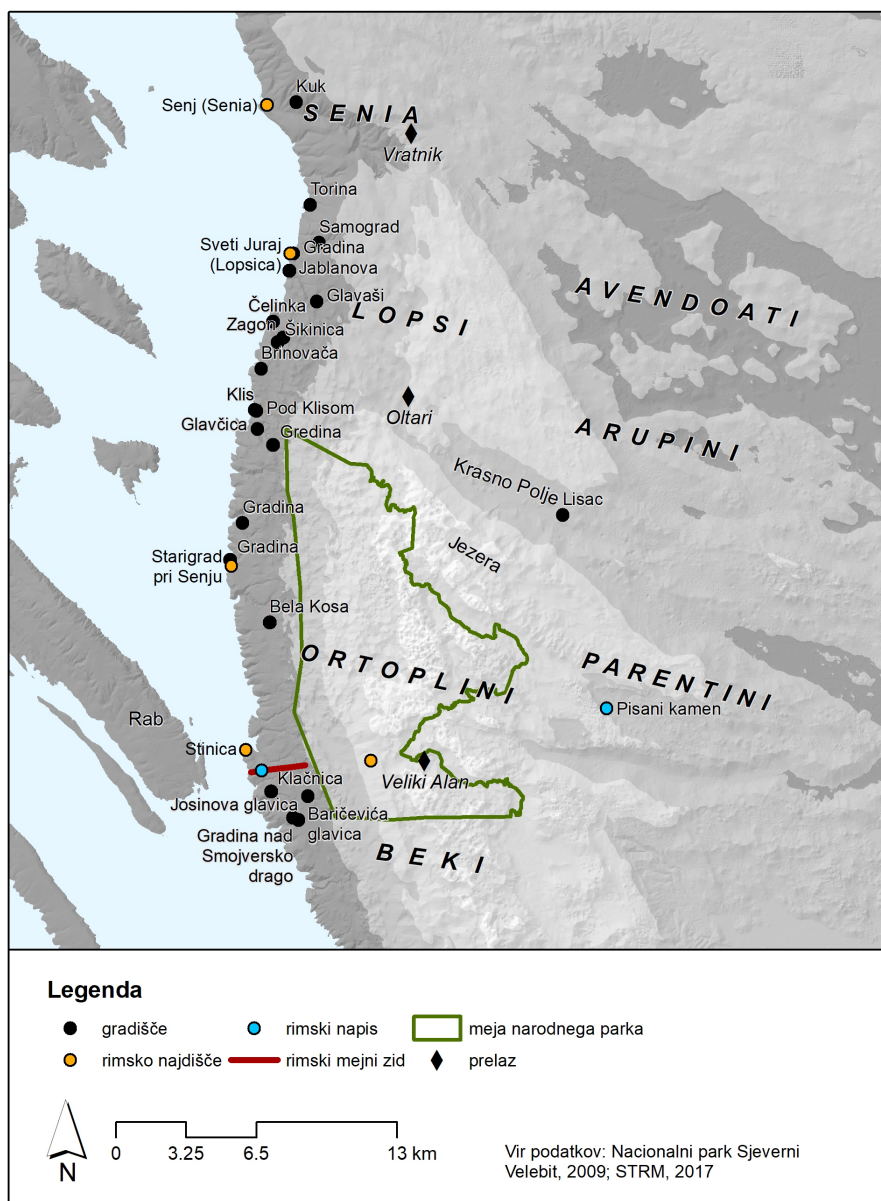
Metode

V tem prispevku smo obravnavali krajino kot rezultat interakcije med človekom in okoljem. V tem razmerju človeka in okolja so nastajali različni elementi kulturne krajine in poselitveni vzorci, ki se medsebojno kronološko in kulturološko razlikujejo.

Z namenom identifikacije osnovnih elementov kulturne krajine in opredeljevanja njenih sprememb smo metodologijo raziskovanja zasnovali na ekstenzivnem proučevanju celotnega območja in detajlnem raziskovanju posameznih mikrolokacij. Detajlno raziskovanje obsega uporabo različnih metod in raziskovanih pristopov: analizo kartografskega materiala, terensko delo, daljinsko zaznavanje, analizo premičnih in nepremičnih ostankov materialne kulture in prostorske analize z uporabo GIS orodij.

Za kartografsko osnovo pri proučevanju krajine Severnega Velebita smo uporabljali georeferencirane topografske karte v merilih 1 : 5000 (Geoportal, 2017) in 1 : 25.000 (Geoportal, 2017). Topografske karte smo uporabljali pri podrobnem lociranju in opredeljevanju toponimov najdišč. Za identifikacijo novih najdišč smo uporabljali digitalne ortofoto posnetke (DOF5) (Geoportal, 2017), ki smo jih uporabili za kartiranje različnih elementov kulturne krajine (npr. grajenih struktur, pastirskih poti, vlak, kalov, delanih vrtač).

Slika 1: Prazgodovinska in rimska najdišča na območju Severnega Velebita.

Za raziskovanje krajine so zelo pomembni stari zemljevidi. Za potrebe naše raziskave smo uporabili karte Habsburške monarhije (1., 2. in 3. kartiranje) (Maps of the Habsburg Empire, 2017). Karte smo uporabili za opredeljevanje potekov starih komunikacij, preverjanje toponimov najdišč in njihovo primerjavo z današnjimi toponimi ter za pregled sprememb krajine.

Terenski pregled proučevanega območja smo izvedli z namenom prostorske, deskriptivne in fotografske dokumentacije kulturne krajine, kar je omogočilo nadaljnjo interpretacijo ohranjenih struktur. Vse terenske podatke in podatke, pridobljene na osnovi literature, smo vnesli v bazo podatkov, ki smo jo izdelali s pomočjo *ESRI ArcGIS 10.3* programskega orodja.

Da bi bolje razumeli odnose med najdišči in da bi oblikovali boljšo predstavo o kulturni krajini, smo izvedli tudi fotografitiranje proučevanega območja iz letala. Za razliko od terenskega pregleda, zračno rekognosciranje omogoča kakovostnejše razumevanje celotne krajine, konteksta poseljevanja določenih območij, razumevanje odnosa med posameznimi naselji in odnosa med naselji in okoliško krajino. Poševne fotografije, posnete iz letala, omogočajo predvsem lažje zaznavanje novih najdišč.

Izbrane poševne zračne fotografije smo georeferencirali na topografske karte, kjer smo digitalizirali vse vidne elemente kulturne krajine, kot so suhi zidovi, ruševine struktur, gomile, kale in posamezne elemente fizičnega okolja, ki so pomembni za interpretacijo kulturnih elementov (polja, vrtače, vodni viri). Na območjih, ki jih zračno fotografitiranje ni zajelo, smo za digitalizacijo elementov kulturne krajine uporabili javno dostopni digitalne ortofoto posnetke (<https://geoportal.dgu.hr>). Vsakemu digitaliziranemu elementu smo pripisali podatke v prostorski bazi, ki je bila kasneje uporabljena za rekonstrukcijo in interpretacijo poselitve ter za vizualizacijo sprememb kulturne krajine.

Strukturni elementi kulturne krajine Severnega Velebita

Evropska konvencija o krajini krajino opredeljuje kot: »... območje, kot ga zaznavajo ljudje in katerega značilnosti so plod delovanja in medsebojnega vplivanja naravnih in/ali človeških dejavnikov ...« (Evropska konvencija o krajini, 2017). Ker različni ljudje na različne načine doživljajo krajino, ima ta mnogo različnih pomenov (Johnson, 2007; Wylie, 2007) in definicij (Appleton, 1975; Cosgrove, 1984; Ingold, 1993; Johnson, 2007). V tej raziskavi smo h krajini pristopili v okviru razumevanja krajine kot jo je opredelil World Heritage Committee (Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, 2012), ki je nastala kot rezultat interakcije med naravo in človekom. Glede na to, da krajina tvori celoto, smo naravne in kulturne sestavine krajine obravnavali skupaj.

Za kraško površje na primorski strani Velebita je značilno skalnato površje brez ali z malo prsti. Prsti so mozaično ohranjene v ogradah, ki so nastale na naravnih virih sedimenta (slika 2). Ker je površje Velebita večinoma ogolelo, se že tu kažejo zgodovinska stratigrafija in krajine različnih starosti. Velebitska krajina je torej zgodovinski arhiv, v katerem je mogoče brati tako naravne procese kot tudi kulturno dinamiko aktivnosti človeka.

Slika 2: Mozaično ohranjene prsti v ograjah na območju Lukovega.

(foto: Vedrana Glavaš)

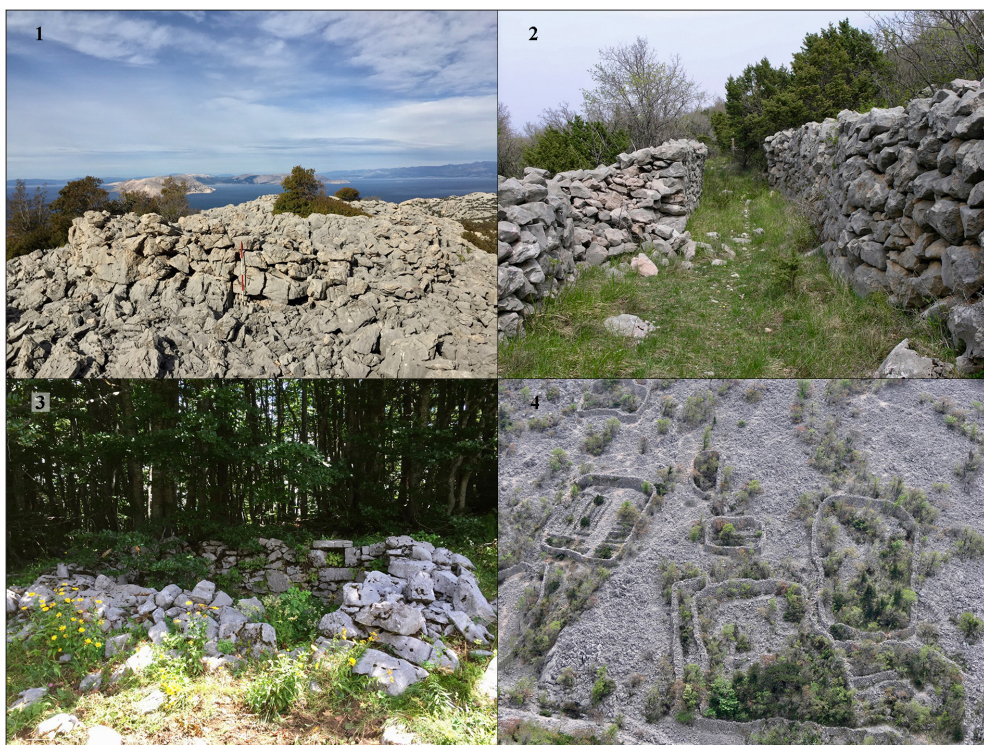
Velebitska krajina je organsko evolvirana krajina, kar pomeni, da je zgrajena in oblikovana spontano v medsebojnem odnosu in odgovornosti ljudi do njihovega naravnega okolja (Dumbović Bilušić, 2015).

Za fizično krajino Velebita je značilen siv apnenec, ki je glavna kamnina gorskega masiva, pomanjkanje prsti in vegetacijski pokrov, ki se spreminja od morja do najvišjih nadmorskih višin. Na primorskem pobočju je največji delež golih skalnih površin, ki jih na nižjih nadmorskih višinah delno prekriva makija in nizko grmičevje, značilno za kras Velebita (Forenbacher, 1990). Na nekoliko višje ležečih območjih je prisoten ilirski črni bor, nad 800 m n. v. pa so zastopani dinarski bukovo-jelovi gozdovi, v najvišjem gozdnem vegetacijskem pasu pa so združbe ruševja (Forenbacher, 1990). Na območjih Velebita nad 1000 m n. v. so mnogi planinski pašniki in travniki (Forenbacher, 1990). Številne mikrokrajine z estetsko in kulturno vrednostjo so ena od osnovnih značilnosti Velebita, pri čemer največ prispevajo značilne kraške reliefne oblike, kot so škraplje, vrtače, številne kotanje in kopaste vzpetine.

Najdominantnejši strukturni elementi velebitske kulturne krajine so suhi zidovi, ki so tudi značilnost večine sredozemskih krajin (Pinto-Correia in Vos, 2004; Buble, 2009). Suhozidna tehnika gradnje oziroma tehnika zlaganja kamnja brez veznega materiala je najstarejša tehnika gradnje, ki je bila aktualna tudi v vseh zgodovinskih obdobjih na območju Velebita. Med gradnjo so vedno uporabljali lokalni gradbeni material, ki

je na Velebitu prisoten v neomejenih količinah. Ljudje so kamen uporabljali za gradnjo različnih struktur, kot so obrambni zidovi, meje, škarpe, pastirski stanovi, kali, ceste idr. Velebitsko krajino lahko tako opredelimo kot krajino suhih zidov, ki se kronološko in funkcionalno med seboj razlikujejo (slika 3). Njihov fizični videz in način gradnje sta pogosto pogojena s funkcijo suhih zidov (Gams, 1992; Kulušić, 1999) in tudi s časovnim obdobjem njihove izgradnje. Vendar med kronološko in funkcionalno enakimi suhimi zidovi pogosto obstajajo razlike, v katerih je mogoče videti spretnosti in različne ideje graditeljev. Zaradi tega niso suhi zidovi le del identitete velebitske krajine, ampak izražajo tudi identiteto prebivalstva, ki jih gradijo.

Slika 3: Kronološko in funkcionalno različni elementi kulturne krajine. 1. Prazgodovinsko obzidje gradišča Gredina v Ažić lokvi. 2. Suhozidne ograde in pot v Ivanči. 3. Pastirski stan na Šarganovcu. 4. Suhozidne ograde v Donji Kladi.

(foto: Vedrana Glavaš)

Za primorsko pobočje Velebita je značilno zelo malo obdelovalnih površin in travnikov. Ker so obdelovalne površine nizke kakovosti, z neugodnimi vremenskimi razmerami (suša in burja), so donosi pogosto nizki. Vsi elementi agrarne krajine, ki jih lahko vidimo na Velebitu, so povezani s prizadevanji za povečanje količine zemljišč in ohranjanje rodovitne zemlje. To vključuje kamnite gomile, nastale med čiščenjem kamnitega terena, ter terase, ki so bile zgrajene za preprečevanje erozije prsti. Večina drugih suhih zidov pa je bila ustvarjena za živinorejo: usmerjevanje ali zadrževanje goveda stran od kmetijskih zemljišč. Zato lahko zaključimo, da živinorejska krajina na

Slika 4: Terasirano površje na območju Bovan v bližini Krstača.

(foto: Vedrana Glavaš)

Velebitu prevladuje, njeni osnovni elementi pa so ograjene površine za pašo, odprti pašniki na višjih nadmorskih površinah, pastirski stanovi, kali in tudi poti, po katerih so se ljudje skupaj z živino selili v višje nadmorske višine (slika 4).

Prazgodovinska krajina

Najstarejše arheološke najdbe na območju Severnega Velebita so iz obdobja eneolitika in bronaste dobe. Sekira s toporiščem, ki je bila izdelana iz diabaza, je bila najdena v bližini Krasnega (Glavičić, 1966), nož iz bronaste dobe pa v Svetem Juraju (Glavičić, 1995b). Iz obdobja pozne bronaste in zgodnje železne dobe so tudi najdbe iz nekropole gradišča Klačnica nad Jablancem (Brunšmid, 1901). Preostali del gradišča ni bil raziskan, zato do danes ni mogoče govoriti o naselbinski rabi gradišča v tem obdobju. Najdbe iz zgodnje bronaste dobe so bile do sedaj potrjene le v jami Separovača v Dolnji Kladi, ki so jo uporabljali kot občasno zavetišče (Forenbaher, 1991).

Vseh navedenih podatkov ni dovolj, da bi lahko govorili o najzgodnejši rabi tega območja. Lahko sklepamo, da so ljudje bivali tako v jamah kot na odprtem. Vsekakor za zdaj ni vidnih sledov človeškega oblikovanja krajine vse do železne dobe.

Vsekakor so gradišča najbolj monumentalne in najzgodnejše strukture, ki izstopajo v kulturni krajini Velebita. Zaradi pomanjkanja arheoloških raziskav ni mogoče opredeliti, kdaj so bila zgrajena prva gradišča na tem območju. Če območje primerjamo z Istro ali z Ravnimi kotari, kjer so se gradišča gradila od konca pozne bronaste dobe dalje (Batović, 1983; Čović, 1983), lahko sklepamo, da se bo na območju Velebita z nadaljnjimi raziskavami pokazala podobna situacija. Na to nakazujejo tudi prej navedene redke najdbe.

Slika 5: Gradišče Baričevića glavica v Baričevićih.

(foto: Maja Grgurić)

Gradišča so najbolj tipične oblike železnodobnega naselbinskega vzorca na območju Evrope in tudi Velebita. Žal do sedaj ni bilo niti eno tovrstno gradišče arheološko izkopano, zato še vedno ni podrobnih podatkov o njih. Glede na to, da je območje kraško, je mogoče do mnogih zaključkov priti brez izkopavanja. Gledano z geomorfološkega stališča so mnoga gradišča Velebita razporejena na grebenih med erozijskimi jarki ter na vrhovih kopastih vzpetin. Utrjena so z obrambnimi zidovi in se nahajajo v glavnem na strateško pomembnih točkah. Na območju proučevanja, ki je zajeto v tej raziskavi, je bilo do sedaj najdenih 22 gradišč tega tipa (slika 1). Vsa ta gradišča se nahajajo na nadmorskih višinah do 370 m, kjer smo v dosedanjih raziskavah dokumentirali najvišje gradišče na proučevanem območju – gradišče Bela kosa v Ivanči.

Na območju severnega podvelebitskega primorja so gradišča zgoščena linearno ob morski obali. Zgrajena so povečini ob vrtačah, dolcih in vodnih izviri. Torej so razporejena ob edinih naravnih virih, ki se pojavljajo na primorskem pobočju Velebita.

Osnovni arhitektonski elementi, ki smo jih s terenskimi pregledi in letalskimi posnetki na gradiščih odkrili do sedaj, so obzidja in terase. Ostankov stavbne arhitekture do sedaj nismo odkrili. Prav te strukture dajejo gradiščem in njihovi okoliški krajini monumentalni videz. Obe vrsti prepoznanih struktur sta zgrajeni v tehniki gradnje suhih zidov – edini uporabljeni gradbeni tehniki do vzpostavitve rimske uprave.

Osnovna funkcija obzidij je obramba. Njihove debeline na Severnem Velebitu so od enega do 2,5 m. Zgrajeni so iz večjih ali manjših kamnitih blokov, ki so neobdelani ali le grobo obdelani. Danes so ohranjeni v obliki suhih zidov, ki so porušeni po pobočjih vzpetin. Vendar smo s terenskim pregledom dokumentirali tudi dobro ohranjene dele obzidij kot npr. na gradišču Klačnica v Jablancu (slika 6). Kljub temu da obzidja na obravnavnem območju niso bila izkopavana, predpostavljamo, da so se dobro ohranjena prazgodovinska obzidja ohranila zaradi njihove sekundarne vloge v kasnejših obdobjih, ko so obzidja verjetno prenavljali. Obzidja so najpogosteje zgradili na tistih mestih, kjer je pristop do gradišč enostaven, nad jarki pa jih najpogosteje ni (Glavaš, 2015).

Slika 6: Deli obzidja na gradišču Klačnica v Jablancu.

(foto: Vedrana Glavaš)

Terase, ki so eden od najznačilnejših elementov sredozemskih kulturnih krajin (Grove in Rackham, 2001), so drugi značilni arhitekturni element, ki je karakterističen za gradišča. Za razliko od obzidij je pri terasah vidna samo zunanja stran. Njihova primarna funkcija na gradiščih je izravnavanje terena in oblikovanje novih uporabnih površin za določene aktivnosti. Del teras so nedvomno uporabljali za kmetijske namene, kar pa je zaenkrat brez raziskav težko dokazati. Teraso smo do sedaj dokumentirali na vseh gradiščih Severnega Velebita. Eden od najlepših primerov dobro ohranjenega terasiranega gradišča je Samograd nad Svetim Jurajem. Najdišče se nahaja na strmem pobočju v bližini ceste, ki pelje v Hrmatine (Glavičič, 1997). Na severovzhodnem delu tega najdišča, na območju, kjer je pristop najlažji, je obzidje. Drugi del pobočij, ki

Slika 7: Suhozidni škarpi trase na gradišču Samograd v Svetem Juraju.

(foto: Vedrana Glavaš)

je usmerjen proti morju, je terasiran. Škarpe teras so zgrajene iz velikih blokov lokalnega apnenca, ki so se ohranili *in situ* do danes (slika 7). Ohranjene škarpe so visoke do 1,20 m in spadajo med najbolj monumentalne objekte na proučevanem območju. S terenskim pregledom najdišča in z letalskimi posnetki smo odkrili najmanj pet teras, s katerimi so uravnali strmo pobočje gradišča.

Gomile prav tako spadajo med značilne strukturne elemente prazgodovinske kulturne krajine. Na območju Severnega Velebita so gomile zastopane v bistveno manjšem številu kot na južnem delu (Dubolnić, 2006; Dubolnić, 2007). Do sedaj smo našli gomile na gradišču Jablanova v Svetem Juraju, na rtu Malin pri gradišču Čelinka v Žrnovnici ter pod gradiščem Glavaši. Te gomile niso bile izkopavane, zato ne poznamo časa njihovega nastanka. Vse našete gomile se nahajajo v bližini gradišča, kar je očitno imelo poseben pomen za prazgodovinske skupnosti, ki so naseljevale to območje. Izgradnja teh gomil je dodatno označevala teritorialnost in pripadnost določenega prostora in samega gradišča skupnosti, ki je dodatno osnovana na kultu prednikov (Glavaš, 2015).

Antična krajina

Vzpostavitev rimske uprave na območju Liburnije v 1. stoletju je povzročila spremembo v splošnem videzu kulturne krajine Severnega Velebita. Spremembe so bile najočitnejše na območju antičnih naselij *Senia* in *Lopsica*. Ostala območja severnega podvelebitskega primorja označuje odsotnost monumentalnih zgradb, ki so tipične za rimsko materialno kulturo. Ker na večjem delu območja Velebita niso bili dokumentirani osnovni dosežki romanizacije, kot so urbanizem, epigrafski spomeniki, monumentalne zgradbe in zemljiška delitev (centurizacija), se ta območja ne skladajo s tradicionalno paradigmo romanizacije (Glavaš, 2015). Na območju Liburnije so mnoga območja, ki imajo značilnosti krajine, veliko bolj podobna matičnemu Rimu kot Velebit. Primer tega so Ravni Kotari, kjer so se razvila številna mesta s statusom kolonije ali municipija, zgrajeno je bilo cestno omrežje in delovale so številne vile (Suić, 2003). V istem obdobju se odvija tudi proces romanizacije na Velebitu, kjer ni mogoče jasno opredeliti sprememb krajine na večjem delu območja.

Razumevanje Velebita kot obrobne območja z manjšim interesom Rima je rezultat današnjih predsodkov, da je to območje neprehodno in da je nepremostljiva ovira med morjem in celino. Vendar če upoštevamo naravne vire Velebita, je nemogoče zaključiti, da je Rim zanemaril bogastvo velebitskih gozdov in potencial pašnikov.

Slika 8: Mejni suhozid med Ortoplini in Beki.

(foto: Uroš Stepšnik)

To se najbolje vidi v razporeditvi zemljišč avtohtonih skupnosti (*civitates*), kar se je začelo z namestnikom rimske province Dalmacije Dolabelo (od leta 14 do 20) (Wilkes, 1974). Na območju Velebita obstajata dva dokaza razdelitve zemljišč med avtohtone skupnosti. Prvi ohranjeni dokaz je mejni zid, ki se razteza v dolžini 2,5 km od območja Panos pri Jablancu do Dundović podkuka. Da je to rimska meja, dokazuje mejni napis, ki je bil najden vgrajen v suhem zidu (slika 8), kar dokazuje mejo med Ortoplini in Beki (Rendić-Miočević, 1968). Drugi dokaz o razmejitvi zemljišč je mejni napis, imenovan Pisani kamen. Napis, ki je na območju Begovače, je predstavljal mejo med obalnimi Ortoplini in celinskimi Parentini (Rendić-Miočević, 1968). Vzpostavitev nove teritorialne ureditve s strani rimske administracije je postala nov način črpanja naravnih virov s tega območja. In prav zato se prostor Velebita ne more opredeljevati kot »manj romaniziran«.

Po vzpostavitvi rimske uprave v 1. stoletju se je kulturna krajina Severnega Velebita začela spreminjati. Stara središča na gradiščih so odmirala, ko so postajali novi centri municipiji *Senia* (Senj), *Lopsica* (Sveti Juraj) in *Ortopla* (Starigrad pri Senju ali Stinica) (Zaninović, 1980; Glavaš, 2015), med katerimi je imela *Senia* primarno, *Lopsica* in *Ortopla* pa sekundarno vlogo (Glavaš, 2015). Imena teh središč se omenjajo v antičnih virih (Matijević-Sokol, 1994) in so potrjeni na epigrafskih spomenikih (Glavičić, 1994a) in z redkimi arheološkimi raziskavami (Glavičić, 1975; Glavičić, 1995b; Glavičić, 1995a; Ljubović, 2008; Glavaš, 2009). Položaji *Seniae*, *Lopsicae* in *Ortoplae*, treh centrov, ki so postali tudi centri svojih teritorialnih skupnosti, so ozko vezani na geomorfološke značilnosti območja. Razvili so se pod gorskimi prelazi Vratnik (694 m n. v.), Oltari (939 m n. v.) in Alan (141 m n. v.), ki so postali glavni koridorji gibanja ljudi in blaga (Glavičić, 1994b; Glavaš, 2010). Glede na to, da je bil v antiki glavni medij komunikacije morje, je povsem logično, da se je večji kulturni razvoj zgodil ob obali. In prav zato so se ta naselja razvila ob ustreznih zalivih, ki so se razvili v pristanišča, in v bližini gorskih prelazov, ki so omogočali hiter transport preko Velebita v notranjost.

Na ostalih območjih Severnega Velebita nismo našli večjih sledi tipične rimske kulture, kot so epigrafski spomeniki ali rimska arhitektura. Osnovni razlogi za to so tudi strateški interesi nove rimske uprave tistega časa, da so se vse aktivnosti koncentrirale v urbaniziranih centrih s postopnim opuščanjem ostalih območij, ki so dobivali ruralni značaj (Glavaš, 2015). To je posledično pripeljalo do odmiranja gradišč, ker je nov upravni okvir predvideval tudi drugačen videz centrov. Stara gradišča kot simbol skupnosti niso imele več značaja središč, ker je njihovo vlogo prevzel nov prostor, ki je ustrežal rimskemu naselbinskemu vzorcu. Na tak način organiziran prostor je bil za rimsko upravo mnogo bolj pragmatičen za upravljanje in izkoriščanje. V tem smislu so s komunikacijami povezali samo strateške točke v prostoru, zato da bi sistem deloval. Območje Velebita se je zaradi interesa nove uprave postopoma spreminjalo in oblikovalo se je eno močnejše centralno naselje (*Senia*) in nekaj manjših (Glavaš, 2015). Tako okolje je bilo veliko lažje nadzirati in izkoriščati tamkajšnje naravne vire, kar je bilo zelo pomembno za Rim.

Poleg nove organizacije prostora in preusmerjanja večjega dela aktivnosti v lokalne centre je vidna sprememba dotedanje krajine nastala z razvojem urbanizma (Glavičić, 1981-1982), ki ga je označeval pojav nove arhitekture ter materialov in tehnik gradnje glede na predhodna obdobja. Krajina vsakega naselja se je popolnoma spremenila s tem, ko so naselja sprejela osnovne karakteristike rimske urbanistične ideologije.

V tem smislu se spreminja koncept naselij, kar se odraža v novem videzu centrov, ki dobivajo novo podobo in monumentalne objekte, ter v lokaciji nekropol.

Od vseh severnih podvelebitskih naselij lahko za urbani center opredelimo le *Senio*. Z raziskavami so potrdili, da je imela Senia pravilno mrežo ulic in vse značilnosti rimskega

Slika 9: Segment zidu antičnega objekta v Svetem Juraju.

(foto: Damir Martinov)

centralnega naselja (javni prostor, religijski prostor, prostor za rekreacijo, nekropolo ipd.) (Glavičič, 1992-1993). Pri Lopsiki in Ortopli večine teh elementov ni, ker nista imeli značilnosti urbanih centrov. Vsekakor sta morali kot centra rimske teritorialne skupnosti (*civitas*) imeti vsaj upravne in verske zgradbe (Glavaš, 2015). Vse javne zgradbe v novih središčih so bile zgrajene na nov, rimski način. Novi objekti, ki so bili odkriti do sedaj, so bili zgrajeni na tipični rimski način z uporabo ometa. Omet je omogočal kakovostnejšo gradnjo v primerjavi z zgodnejšo suhozidno tehniko gradnje in njegova uporaba je bila osnovni pogoj za gradnjo tipičnih rimskih objektov. Poleg ometa je bila novost tudi skrbna obdelava kamnov in uporaba različnih vrst kamnov za gradbeni material. V prazgodovini so za gradnjo uporabljali le lokalni apnenec, medtem ko se je v antiki pojavljal tudi uvoženi kamen (npr. marmor) za gradnjo posameznih delov zgradb, napisov in skulptur.

Uporaba ometa in drugih gradbenih materialov ter skrbna obdelava kamnov so bili predpogoj za izgradnjo objektov z novimi rimskimi gradbenimi tehnikami (slika 8). Zgradbe imajo kvadratne ali pravilne oblike, njihova umestitev v prostor pa je skladna s smerjo glavnih komunikacij v naselju (Glavičič, 1992-1993). Dosedanje raziskave so potrdile plansko umeščanje objektov v prostor v Seniji, ki pri tem upošteva pravila izgradnje rimskega mesta. Strehe objektov so prekrile z opekami: tegulami in imbreksi. Ob novih tehnikah gradnje so značilni dekoriranje eksterjerjev s skulpturami in napisi (Glavičič, 1997; Glavičič, 2013) in interjerjev s skulpturami in mozaiki, kar prikazuje menjavo odnosa do estetike naselja in bivalnega prostora. Raziskave so pokazale, da je elita sprejela tudi nov način gradnje hiš. Ostanke tovrstne hiše so bili najdeni v Svetem Juraju (slika 9), rimski Lopsiki, pod temelji cerkve Sv. Filipa in Jakova (Blečič, 2006; Glavaš, 2009). Nov tip hiš je vezan na spremembo načina življenja lokalnega prebivalstva, ki je postajalo vsakodnevno bolj kompleksno.

Nekropole so imele pomembno vlogo v podobi naselij. Po pravilih rimskega urbanizma so se nekropole nahajale ob cestnih komunikacijah izven naselij. Z dosedanjimi raziskavami na območju severnega velebitskega primorja so bile nekropole odkrite v Senju, Starigradu in Stinici (Glavičič, 1981-1982; Dukat in sod., 1984; Zaninović, 1984; Glavičič, 2002). Nekropole antične Senie so našli v današnjem Senju na več lokacijah. Datirati jih je mogoče v vsa obdobja antike (Glavičič, 1975; Glavičič, 1981-1982; Glavičič, 2002; Ljubović, 2008). V Lopsiki nikoli niso našli nekropol, vendar so našli nagrobne spomenike, ki dokazujejo njen obstoj (Glavičič, 1997; Faber, 2003). Njeno lokacijo lahko predvidevamo ob cestni komunikaciji, ki je preko Hrnotin peljala proti Vratniku (Glavaš, 2015). Leta 1955 so v Stinici našli dve kamniti urni (Glavičič, 1981-1982). Te ostanke lahko povežemo z manjšimi skupinami ljudi, ki so živeli v bližini ortoplinskega pristanišča, glavno nekropolo pa je treba iskati na neki drugi lokaciji. Ker so nekropole predstavljale značilen segment urbanistične identitete rimskih naselij, so grajene načrtno. Njihov nov videz, ki je ob novih načinih pokopavanja pomenil tudi postavljanje nagrobnih napisov, je bistveno spremenil vizualno identiteto naselij.

Poznoantična in srednjeveška krajina

Poznoantično in srednjeveško obdobje na območju Severnega Velebita je slabše raziskano. Pisani viri to območje prav tako redko navajajo. Vendar najdbe, kot so

bizantinski kovanci (Dukat in Mirnik, 1984) in poznoantične svetilke (slika 10), dokazujejo kontinuirano uporabo prostora. Svetilka iz Alana (EAA forma IXA), ki je po poreklu iz severne Afrike in datira v 5. stoletje (Anselmino in Pavolini, 1981), je bila najdena med terenskim pregledom enega od suhih zidov in bi lahko nakazovala obstoj poznoantičnega najdišča na tem območju. Vsekakor so najdbe iz tega obdobja bistveno redkejšje. V obdobju pozne antike in srednjega veka je imelo območje Severnega Velebita, posebno njegovo primorje, pomemben strateški pomen. Prav zato so bila nekdanja antična naselja, zlasti Senia, požgana in porušena med vpadi barbarskih plemen, kar dokazuje plast oglja in pepela, ki so jo našli med arheološkimi izkopavanji (Glavičič, 1992-1993). Novo naselje, ki se je razvilo na temeljih nekdanjega antičnega naselja, ni imelo več načrtne organizacije, ampak se je gradnja vršila spontano (Glavičič, 1992-1993), kar je ena od značilnosti tega obdobja. Druga značilnost tega obdobja, ki jo lahko zasledimo v kulturni krajini, je pojav gradnje kastrumov in splošnega utrjevanja vseh arhitekturnih objektov antičnih mest (Suić, 2003). Pogosti vpadi barbarov so tako povzročili transformacijo mest v refugije. Posledično se je dotedanji vzorec velikih naselij zmanjševal in atomiziral v manjše enote (Suić, 2003).

Slika 10: Poznoantična svetilka z Alana.

(foto: Paolo Iglić)

Dosedanje raziskave nakazujejo obstoj sistema bizantinskih trdnjav v podnožju Velebita (Tomičič, 1990). Na območju severnega podvelebitskega primorja je poznoantični kastrum potrjen na območju Stinice, zgodnesrednjeveške Murule in na območju nekdanje Ortopte (Glavičič, 1967-1968). Te trdnjave so skupaj z odkritimi trdnjavami na Gradini v Prizni (Tomičič, 1990), Drvišici v Karlobagu (Glavaš, 2015), Sv. Trojici pri Starigradu pri Paklenici (Pavičič in Glavičič, 1984; Dubolnić, 2007) in

Gradini nad Modričem (Tomičić, 1990) kontrolirale plovbo v Velebitskem kanalu in so v velebitski kulturni krajini pustile sled vojaške gradbene dediščine, ki je vidna še danes.

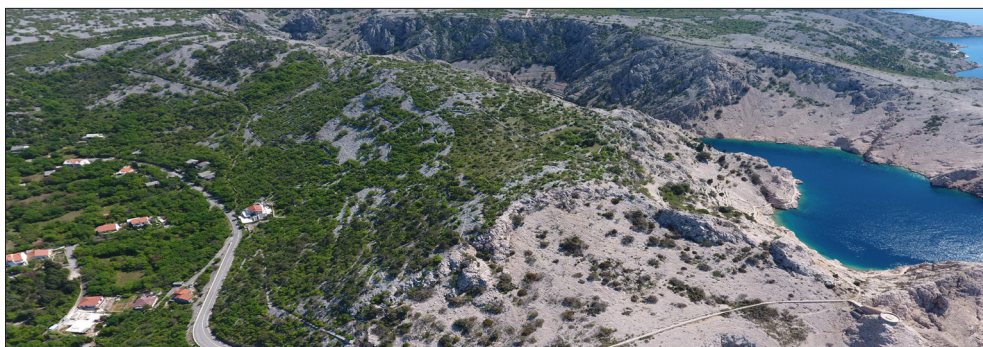
Do sredine 11. stoletja nimamo pisnih virov o tem območju. Raziskovalci pa se strinjajo, da je bilo v 11. in 12. stoletju, morda celo v 10. stoletju, zgrajenih več samostanov in cerkva v mestu Senj in okolici (Glavičić, 2002). Posebno pomembne so tako imenovane Grške cerkve pri Krasnu, Starigradu in Vratniku, ki so bile zgrajene med 10. in 12. stoletjem (Glavičić, 2002; Bogović, 2007). Njim pripadajo tudi ostanki objekta suhozidne gradnje na območju Crkvine na Jezerih (slika 11), za katere se domneva, da pripadajo ruševinam cerkve sv. Ante (Pleterski, 2009). Čeprav je bil objekt v uporabi vse do 20. stoletja, se domneva, da ostanki kultnega mesta segajo nazaj v srednjeveški čas in morda v predkrščansko obdobje (Pleterski, 2009). Ti objekti niso arheološko raziskani, zato ni mogoče določiti natančnejše datacije. Predpostavlja se, da je srednjeveški naselbinski vzorec ohranil antično obliko. Vendar pa se ponovno uporabljajo nekatere lokacije, ki so v prazgodovini delovale kot gradišča. Medtem ko antične naselbine na območju Senja (rimska Senia) in Svetega Juraja (rimska Lopsika) delujejo še naprej v srednjem veku, na območju Ortoplinov ponovno pričnejo uporabljati nekaj lokacij, ki so bile v uporabi že v prazgodovini. Na prazgodovinski trdnjavi v Starigradu pri Senju, verjetno že v 10. stoletju, zgradijo cerkev sv. Jelene (Glavičić, 2002).

Slika 11: Ostanki suhih zidov sakralnega objekta Crkvine na območju Jezera.

(foto: Vedrana Glavaš)

Slika 12: Gradišče Klačnica z ostanki prazgodovinskega gradišča in srednjeveškega naselja.

(foto: Vedrana Glavaš)

Po letu 1102 je uničen kastrum Murula, zaradi česar se bližnja Ablana na območju današnjega Jablanca razvija hitreje (Glavičič, 2002). Ostanki srednjeveškega naselja Ablane so bili odkriti na gradišču Klačnica, ki se je uporabljal v času bronaste in železne dobe (slika 12). Podobno je vzorec sakralne in naselbinske rabe prostora, ki je bil v uporabi v prazgodovini, mogoče najti na južnejših območjih Velebita (Dubolnić, 2007; Glavaš, 2015).

Poleg sakralne arhitekture na območju Severnega Velebita še ni dokumentiranih drugih elementov kulturne krajine, ki bi jih lahko zagotovo uvrščali v srednji vek. Vendar pa je veliko suhozidnih struktur, ki so jih bunjevci imenovali grški zidovi (Dronjić, 2008), ki bi jih lahko datirali v srednjeveško obdobje. Majhno število najdb, ki spadajo v to obdobje, lahko kaže na šibkejšo prebivalstvo Severnega Velebita v srednjem veku v primerjavi s prazgodovinskim obdobjem. Izjema je spet Senj, ki je ohranil gospodarski pomen, ki je temeljil predvsem na trgovini. Od 13. stoletja je bil Senj glavni dobavitelj lesa za dubrovniški arsenal (Tadić, 1958). Les je zagotovo prišel iz Velebita, zato se lahko domneva, da so ostali, manjši podgorski kraji gospodarstvo zasnovali na izvozu lesa. To izkoriščanje gozdarstva se je še posebej intenziviralo v kasnejših obdobjih, kar je v kulturni krajini veliko bolj jasno vidno kot v srednjem veku.

Novoveška krajina

Prazgodovinski, antični in srednjeveški sledovi poselitve Severnega Velebita se večinoma nahajajo v širšem priobalnem pasu. Na višjih nadmorskih višinah do sedaj ni bilo najdenih sledov poselitve ali intenzivnejše uporabe prostora v starejših obdobjih. Menimo, da je osnovni razlog tega neraziskanost teh območij. Osnovni videz Severnega Velebita v novem veku označujejo pastirska krajina suhih zidov in krajinski vzorci gorskih naselij. Vendar, številnih zidov, škarp, teras in ograd, ki so izdelane v suhozidni tehniki, ni mogoče natančno datirati. Za večino menimo, da pripadajo Bunjevcem, prebivalstvu, ki je v drugi polovici 17. stoletja poseljevalo pobočja Velebita (Pavičič in Glavičič, 1984; Šarić, 2008; Perinčič, 2014). Po drugi strani je že omejeno, da obstajajo tudi mnoge strukture iz suhih zidov, ki pripadajo starejšemu obdobju gradnje, ampak jih zaradi nezadostnega proučevanja ni mogoče kronološko opredeliti.

Najznačilnejši antropogeni elementi novoveške krajine so vezani na prakso transhumantne živinoreje. Transhumantna živinoreja je dejavnost, ki temelji na sezonskih selitvah ljudi in čred udomačenih živali in je značilna za sredozemske krajine (Braudel, 1997-1998). Osnovna strategija transhumance je selitev čred in ljudi med pašniki z različno nadmorsko višino (Geddes, 1983). Na Velebitu so črede iz Podgorja zimo preživele v bližini obale, spomladi, ko se je trava ob obali začela sušiti, so pastirji s svojimi čredami odšli na višje ležeče pašnike (Marković, 1980). V pozni pomladi so odšli še na višje pašnike, ob koncu poletja pa so pasli na najvišjih nadmorskih višinah Velebita (Marković, 1980). V septembru so se pričeli vračati z gorovja, kar je trajalo do decembra, kjer so preživel zimo in črede pripravljali na ponoven spomladanski odhod na gorovje (Marković, 1980). Čeprav v krajini ni vidnih sledi, predpostavljamo da je bila transhumanca bila prisotna tudi v prejšnjih obdobjih.

Razporeditev velebitskih pašnikov je neenakomerna. V nižjih predelih Velebita je teren bolj kraški in pašnikov je malo. Pomembnejši pašniki se na primorski strani Velebita nahajajo na območju podov, od katerih je na Severnem Velebitu najbolj znan Dundović pod. Večjih pašnikov je relativno malo; največ je manjših pašnikov, ki obsegajo dna kraških kotanj.

Slika 13: Ostanki pastirskega stana na pašniku Buljevac.

(foto: Vedrana Glavaš)

Strategija transhumantne živinoreje se je na Velebitu razvila, da bi se lahko z izkoriščanjem naravnih virov s hrano oskrbelo lokalno prebivalstvo. Prav zaradi tega vidika izkoriščanja virov so nastali pastirski stanovi, in sicer kot rezultat prilagoditve prebivalstva na življenje na planini in občasnih selitvah med pašniki različnih nadmorskih višin.

Število pastirskih stanov na širšem območju Nacionalnega parka Severni Velebit je zelo veliko. Razporejeni so v treh višinskih pasovih: 350–700 m n. v., 800–1200 m n. v. in 1300–1600 m n. v. (Lisac in Ivanuš, 2010). Med našimi raziskavami smo terensko pregledali nekaj skupin pastirskih stanov v najvišjem višinskem pasu na Buljevcu, Lugački dulibi, Zavižanu in Icinacu. Njihova osnovna značilnost je skromna gradnja in usklajenost z naravnim okoljem, v katerem so zgrajeni. To se nanaša tako na tehniko njihove gradnje, kot na njihovo prostorsko razporeditev (Lisac in Ivanuš, 2010). Večina stanov je zgrajena iz enega prostora.

Stanovi so večinoma pravokotne oblike (slika 14). Zgrajeni so v suhozidni tehniki iz grobo izklesanega kamenja, gradbeni material pa izvira iz njihove neposredne okolice. Njihova lokacija je vezana na klimatske in geomorfološke elemente območja (Lisac in Ivanuš, 2010). Stanove so gradili predvsem na pobočjih zaradi izpostavljenosti proti soncu in zaradi zaščite proti burji. Geomorfološke značilnosti prostora so velikokrat vključene v gradnjo stanov, saj so skalnate stene pogosto uporabljali kot eno od sten objektov (slika 15).

Slika 14: Pastirski stan na Vukušić kantuništu.

(foto: Vedrana Glavaš)

Slika 15: Pastirski stan na Buljevcu.

(foto: Vedrana Glavaš)

Stanovi so razporejeni predvsem ob robovih pašnikov, okoliški prostor pa je dodatno terasiran in ograjen s suhimi zidovi (slika 16). Tako je vsaka mikrolokacija dodatno organizirana in razdeljena na bivalni in poljedelski prostor ter prostor za živino. Suhi zidovi so ograjevali nepravilno razporejene parcele, s čimer so kontrolirali gibanje živine in zagrajevali poljedelska območja. Poleg tega je bil namen suhih zidov tudi preprečevanje erozije plodne prsti (Lisac in Ivanuš, 2010). Izdelava tipologije suhih zidov je izredno zahtevna, saj je gradnja popolnoma prilagojena lokalnemu fizičnemu okolju. Tudi opredeljevanje njihove starosti je oteženo, saj so jih stalno obnavljali, ker so se rušili pod težo snega.

Stanovi na Legačkom kantuništu (slika 17) spadajo med najvišje stanove gorovja (1300–1500 m n. v.). Nahajajo se ob današnji cesti, ki pelje od Zavižana proti Lomski dulibi, in so dostopni obiskovalcem narodnega parka. Ti stanovi, kot tudi ostali v najvišjem pasu gorovja, so bili v uporabi le v poletnih mesecih. Čas njihove izgradnje ni poznan, uporabljali pa so jih do 50. let 20. stoletja.

Legačko kantunište je enako kot ostali stanovi zgrajeno za ljudi in živino. Grajeni so s preprosto grobo suhozidno tehniko na blagem pobočju. Ker je bila gradnja enostavna, so se zidovi stanov vsako leto porušili pod težo snega in so jih zato vsako leto obnavljali. Dokumentirana širina zidov je od 60 do 100 cm, najvišja ohranjena višina pa 120 cm. Stanovi so bili prekriti z deskami in škodlami, zato na tem delu niso nikjer v celoti ohranjeni. S tehniko gradnje in izbiro gradbenega materiala iz neposredne okolice se stanovi estetsko in funkcionalno ujemajo z okolico (slika 18).

Slika 16: Kartirani stanovi in suhi zidovi na Buljevcu (Geoportal, 2017).

Čeprav je za Velebit značilno pomanjkanje obdelovalnih površin, so ostanki agrarne prilagoditve vidni tudi na vseh višinskih pasovih. Podatek iz poznega 19. stoletja kaže, da je v okolici Sena celo 88 % tal kraških in le 12 % polj, vrtov, travnikov in košenic (Ivančević, 1999). Obdelovalne površine so obsegale le 6 % celotne površine, kar ni bilo dovolj za prehrano prebivalstva (Ivančević, 1999). Vrtove so večinoma obdelovali na območjih, zaščiteneh od burje, prst pa je bila dodatno zaščitena pred erozijo z izgradnjo teras. Tudi na višjih nadmorskih višinah so vidni sledovi obdelovanja.

Slika 17: Ostanki pastirskih stanov na Legačkom kantuništu.

(foto: Vedrana Glavaš)

Slika 18: Kartirani stanovi in suhi zidovi na Legačkom kantuništu (Geoportal, 2017).

Poleg živinoreje in poljedelstva je sledove v kulturni krajini novega veka pustilo izkoriščanje gozda. Obstajajo dokumenti, ki potrjujejo, da je bil Senj že v 15. in 16. stoletju eden od glavnih izvoznikov lesa za Dalmacijo in Italijo, kasneje tudi za Francijo (Fabijanec, 2008). Pomen Velebitskih gozdov v 18. stoletju najbolje ilustrira uredba cesarice Marije Terezije iz leta 1762, ko je naročila njihovo podrobno kartiranje (Černicki in Forenbaher, 2016). Kmalu zatem so bile zgrajene številne vlake za transport lesa iz Velebita. Najpomembnejša med njimi, ki je še vedno dobro ohranjena na terenu, je vlaka iz Stinice in Jablanca preko prelaza Alan do Begovače (slika 19) (Černicki in Forenbaher, 2016) znana tudi kot »jamborska pot« (hrv. jarbolski put). Po vlakah so transportirali hlodovino iz Velebita proti morju, zato niso imele ostrih zavojev, v nekaterih delih so bile zelo strme (Černicki, Forenbaher, 2016).

Slika 19: Ostanki avstrijske vlake na območju Mirova.

(foto: Vedrana Glavaš)

Čeprav se domneva, da je Senj tudi v antiki povezan s kopnim po cesti (Glavičić, 1992-1993; Glavičić, 1994b; Glavaš, 2010), so bile prve dokazane ceste čez Velebit zgrajene v času habsburške vladavine. Gradnja teh cest se je začela v 18. stoletju. Takrat je bil Senj povezan s Karlovcem s cesto, znano pod imenom Jožefina (hrv. Josefina), zgrajena je bila tudi cesta od Senja do Svetega Juraja in od Svetega Jurja do Karlobaga (Černicki in Forenbaher, 2016). Do konca avstrijske vladavine je bil Sveti Jurij povezan s Krasnim in Otočcem. Staro vlako, ki je povezovala Stinico

z Alanom in Štirovačo, so nadomestili s cesto, prav tako so povezali Štirovačo in Krasno (Černicki in Forenbaher, 2016). Vse te ceste so postopoma zamenjale vlogo starih vlak in so bile tudi prvi dejavnik, ki je vplival na drugačen gospodarski razvoj tega območja, kar je kasneje v 20. stoletju imelo za posledico postopno upadanja števila prebivalcev na območju.

Vpliv okolja na poselitev in rabo prostora

Primanjkanje naravnih virov in sušnost so glavne značilnosti Velebita. Ti okoljski dejavniki so vplivali na oblikovanje kulturne krajine in na dinamiko vseh kulturnih praks. Trajna in sezonska naselja na prostoru Velebita so se skozi zgodovino vedno gradila v skladu z določenimi elementi okolja, ki so omogočali preživetje, izvajanje določenih ekonomskih dejavnosti in v skladu s koridorji gibanja.

Ugodni morski zalivi, ki so omogočali sidrišča za ladje, so bili poseljeni že v najzgodnejših obdobjih. Kljub pogostemu pojavljanju močne burje, je imel Velebitski kanal vedno pomembno prometno vlogo. Veliko zalivov je dajalo zavetje ladjam; ob najprimernejših zalivih so se razvila prazgodovinska, kasneje tudi antična naselja. Za trajno poselitev je nujno potrebna voda, tako da so se na teh mestih naselja ohranila do danes (npr. Senj, Sveti Juraj, Donja Klada, Starigrad kod Senja ipd.) (slika 20).

Slika 20: Pogled na prazgodovinsko gradišče, ostanke novoveške zemljiške delitve in današnje naselje Donja Klada.

(foto: Vedrana Glavaš)

Poleg ugodnih morskih zalivov so tudi vrtače in uvale element fizičnega okolja, ki je predpogoj za naselitev območja. Neposredna bližina vrtač je skupna vsem gradiščem na proučevanem območju. Kljub temu da na območju Severnega Velebita vrtače in uvale niso bile sistematično proučene, so raziskave drugih kraških območij potrdile uporabo teh oblik v prazgodovinskih obdobjih (Šuta, 2013). Zato sklepamo na enak vzorec uporabe tudi v prazgodovinskih obdobjih na Velebitu. Njihova neprekinjena uporaba se nadaljuje vse do danes. Kmetijska raba prostora je bila tudi na drugih območjih, kjer apnenice prekriva sediment. Če so bila ta območja večja, so pogosto izrazito parcelizirana.

Najznačilnejši dejavnik za preživetje ljudi in živine je voda. Da so se ljudje skozi zgodovino soočali s tem problemom nakazujejo številni vodnjaki, lokve in kali na območju Velebita. Lokacije vseh naselij od prazgodovine dalje so se izbirale na osnovi bližine stalnih ali občasnih vodnih virov. Nekateri izviri se danes nahajajo pod nivojem morja in delujejo kot brojnice. Če upoštevamo dvig morske gladine od bronaste dobe do danes od 2 do 2,5 m (Lambeck in sod., 2004), se je večina teh izvirov takrat nahajala na kopnem ali na sami obali. Največja brojnica danes je v okolici Svetega Juraja, kjer je še danes manjši izvir na kopnem. Pitna voda se nahaja

Slika 21: Borove vodice.

(foto: Vedrana Glavaš)

tudi v Žrnovnici pod gradiščem Čelinka in na območju Grmaca v bližini gradišča Brinovača. Pitna voda je v Žrnovnici pod gradiščem Čelinka ter na območju Grmac v bližini gradišča Brinovača. Tekoča voda je tudi v Lukovem, v zalivu Tvrdača; stalni izviri so pod Gradino v Donji Kladi in v Starigradu pri Senju pod Gradino. Obstajajo tudi številni občasni vodni viri, katerih pomen je najbolje opisan v navigacijskih priročnikih iz 17. stoletja (Kozličić in sod., 2012). Na višjih nadmorskih višinah je tekoča voda redka, zato je oskrba z njo bila drugačna. Stalni izviri na višjih nadmorskih višinah, ki tudi poleti ne presahnejo, so redki, npr. Žive vodice, Modrić dolac in Borove vodice (slika 21).

Izvirov vode v višjih predelih je malo in niso v bližini stalnih naselij. Uporabljali so jih izključno v poletnih mesecih, ko je bila živina na planini. Ker vode primanjkuje, so se ljudje na različne načine poskušali oskrbeti z njo. Pogosto so jo zbirali v naravne kraške oblike, kot so zatesnjene škraplje ali škavnice s pomočjo naravnih ali umetno izdelanih žlebičev. Zelo pogosti so kali in lokve na mestih, kjer apnenca prekriva neprepusten ilovnat sediment (slika 22). Ta mesta so dodatno ograjevali s kamenjem, da okoliški sediment ne bi odtekal v vodni vir. V njih se je v glavnem napajala živina, ki jih je hkrati utrjevala s teptanjem dna, ki je preprečeval odtok vode. Količina vode v kalih in lokvah je odvisna od padavin. Včasih je voda v njih preko celega leta, včasih pa so se izsušile. Izsuševanje je bilo zelo pogosto predvsem v nižjih predelih velebitskega primorja, ki prejme manjšo količino orografskih padavin. V višjih nadmorskih višinah se povečuje količina padavin, kar vpliva na količino vode v teh zajetjih.

Slika 22: Lokev na planoti Jezera.

(foto: Vedrana Glavaš)

Niti en kal ali lokev na območju Velebita ni bila arheološko proučena, tako da o njihovem času nastanka ni mogoče govoriti. Predpostavljamo lahko, da so bile v uporabi že v prazgodovinskem in antičnem obdobju, tako da je nastanek nekaterih obstoječih kalov in lokev vezan na ta obdobja. To lahko navežemo raziskave kala iz Trogirske zagore, ki je bila v uporabi že v neolitiku (Katić, 2008).

Kale in lokve so uporabljali za napajanje živine. Voda za ljudi je bila iz redkih pitnih izvirov, ki jih ni veliko. Pomembni viri vode so bili tudi v jamah, snežnicah in ledenicah. Snežnice in ledenice so poseben tip jam, ki se nahajajo predvsem na najvišjih nadmorskih višinah Velebita, v katerih se zadržujeta sneg ali led preko celega leta (npr. Vukušić snježnica, Jakičina snižnica, Ledena jama itd.). Poleg oskrbe s pitno vodo so led iz ledenic uporabljali tudi za shranjevanje hrane. Zbiranje kapnice v jamah je bilo pogosto, kar smo dokumentirali v jami Kapljica. Jama, ki jo lokalno prebivalstvo pozna pod imenom Kapljica, na karti pa je označena kot Kapljev, se nahaja severno od Šarganovca. Vhodni del je udornica, v notranjosti pa s stropa kaplja voda. Zaradi svojega značilnega videza je lokalno prebivalstvo razvilo legende o izviru reke Krasiće, ki naj bi tekla iz te jame preko Krasnega polja. Zaradi Dubrovniškega potresa leta 1667 naj bi presahnila (Stepišnik, 2014; Stepišnik, 2015). V jamo seže dnevna svetloba. Ob steni v dnu je izdobljeno deblo, ki naj bi bilo po pripovedovanju domačinov tja postavljeno leta 1972. Pri terenskem pregledu smo na jamskih stenah našli več vklesanih križev, ki jih ni mogoče datirati (slika 23). Vsekakor križi nakazujejo, da je

Slika 23: Križi v Jami Kapljica (Kapljev).

(foto: Blaž Kodelja)

bila jama občasno zatočišče in zaradi vodnega vira pogosto obiskana. Na tem delu Velebita ni drugih virov pitne vode razen kalov za napajanje živine na Jezerih, zato so pastirji to mesto označevali s križi, da bi ga zaščitili pred izsušitvijo.

Gorski prelazi so dodatni naravni dejavnik, ki je vplival na poselitev. Greben Velebita je na prelazih Vratnik, Oltari in Alan najnižji, zato so glavni koridorji gibanja potekali preko njih in so s tem postali glavne determinante poseljevanja tega prostora (Glavaš, 2010; Glavaš, 2015; Grlj in Glavaš, 2015). Pod gorskimi prelazi so nastala najpomembnejša prazgodovinska, zatem pa tudi antična naselja. Svoj značaj so ohranili tudi v drugih zgodovinskih obdobjih. Preko teh prelazov vodijo in so vodile tudi najpomembnejše ceste preko Velebita (Černicki in Forenbaher, 2016). Vse ostale poti so imele manjši, lokalni pomen, in se danes uporabljajo večinoma kot planinske poti (slika 24).

Slika 24: Stara pot od Klade proti Velebitu.

(foto: Vedrana Glavaš)

Izbor mesta poseljevanja skozi zgodovino je nedvomno imela perceptivna komponenta. Nadzor prostora so dosegli z izbiro najugodnejše lokacije za poselitev, s katere je bilo mogoče videti določene segmente fizičnega okolja (Glavaš, 2014). Ker je površje Velebita razčlenjeno z dolinami, kotanjami, kopastimi vzpetinami in grebeni, je nadzor prostora mogoč le s privzdignjenih lokacij. Zato so odvisno od potreb nadzora izbrali lokacijo za poselitev (Glavaš, 2014).

V prazgodovini je bila vidljivost prostora eden od dejavnikov, ki vpliva na izbor lokacije za gradnjo gradišča. Osnovne enote, ki so jih nadzirali, so morje, ekonomsko pomembne površine, vodni viri in koridorji gibanja (Glavaš, 2014). Številne poznoantične utrdbe, ki so kontrolirale plovbo po Velebitskem kanalu, so nastale na lokacijah starih gradišč (Tomičić, 1990) ki so s tem pridobile komponento nadzora prostora. V novejših obdobjih nadzor prostora ni imel več tako pomembne vloge, kar povezujemo s spremenjeno družbeno in politično dinamiko. Perceptivna vizualna komponenta je postala pomembna za ožji predel stalnega ali občasnega naselja: na primer pastirski stanovi, ki se gradijo na blagih pobočjih ali na predelih, kjer je mogoče videti pašnik ali nadzirati čredo. Danes se vrednost vizualne komponente ne odraža v nadzoru prostora, ampak na estetski komponenti vsebine pogleda. Številna razgledišča znotraj Narodnega parka Severni Velebit so postala obiskane turistične točke, medtem ko je njihov pomen v kontekstu vsakodnevnega življenja ljudi postal zanemarljiv.

Zaključek

Značilnosti naravne krajine Velebita so apnenčasto površje z obsežnimi ogoljenimi površinami, razčlenjenim reliefom ter pomanjkanjem prsti in vode. Te naravne značilnosti so bistveno vplivale na načine in možnosti človekovega izkoriščanja okolja, vendar so ljudje skozi zgodovino delno spremenili topografijo naravnega okolja z gradišči, suhimi zidovi, terasami in pastirskimi stanovi. Zaradi odsotnosti prsti in prepereline so na površju Velebita izpostavljene in prepletene sledi prazgodovinske, antične, srednjeveške, novoveške in moderne krajine. Tako je mogoče brez arheoloških izkopavanj slediti kontinuitete in diskontinuitete v razvoju krajine.

Poselitveni vzorci primorskega pobočja Velebita so zelo stabilni. Posamezni deli tega območja so poseljeni od prazgodovine do danes. Kontinuitete v poselitvi so najočitnejše pod planinskimi prelazi in v bližini območij z izdatnejšimi naravnimi viri (pitna voda in obdelovalne površine). Ta poseljena območja, ki se nahajajo večinoma ob morju (Senj, Sveti Juraj, Donja Klada, Starigrad pri Senju in Jablanac), so zaradi omenjenih elementov naravnega okolja poseljena skozi celotno zgodovino (slika 20). Poleg stabilnega naselbinskega vzorca je za to območje značilen tudi nespremenjen način gradnje. Tehnika suhozidne gradnje je v uporabi v vseh zgodovinskih obdobjih, kljub pojavitvi novejših gradbenih tehnik, zlasti v ruralnih območjih. Zaradi vsega tega lahko sklepamo, da je krajina Velebita zelo inertna, saj odraža stabilne kontinuirane poselitvene vzorce in vzorce rabe tal. Glavni razlog inertnosti je kraška naravna krajina, ki je zaradi omejene količine naravnih virov vedno usmerjala gospodarske aktivnosti na ista območja.

Območja na višjih nadmorskih višinah s sledovi sezonskih naselij in elementov ruralnega gospodarstva danes nimajo več te funkcije. Na območju današnjega Narodnega parka Severni Velebit smo dokumentirali tovrstne strukture, ki ne pripadajo več sodobnemu poselitvenemu vzorcu. Njihova tradicionalna funkcija se je zamenjala z novo, izobraževalno in reprezentacijsko v okviru zaščitenega območja zgodovinske krajine Narodnega parka.

Diskontinuitete v razvoju krajine je mogoče opaziti tudi znotraj posameznih poseljenih območij v primerih, ko pride do opuščanja posamezne lokacije (npr. gradišča). Vendar se te lokacije lahko kasneje ponovno izrablja za agrarne aktivnosti. S spremembo funkcije posameznih lokacij starejših struktur navadno niso uničevali, ampak so jih prilagajali novi namembnosti prostora (npr. prazgodovinsko gradišče Klačnica je bilo ponovno poseljeno v srednjem veku, v novem veku pa lokacija dobi agrarno funkcijo).

Strukturni elementi kulturne krajine, kot so suhi zidovi, terase, škarpe, obzidja, pastirski stanovi in tudi vodni viri (izviri, lokve, kali, vodnjaki), so nastali z dolgotrajnim razvojem in so danes postali del kulturne dediščine Velebita. Vsaka od teh struktur v osnovi pripada posameznemu kronološkemu obdobju in je včasih ponovno uporabljena ali pa v spremenjeni obliki postala sestavni del novega poselitvenega vzorca. Tako je krajina Velebita organska evolvirana krajina, ki so jo ljudje skladno svojimi potrebami in skladno z naravnimi zakoni oblikovali in preoblikovali.

Materialni ostanki, ki so danes vidni na višjih nadmorskih višinah in na območju Narodnega parka Severni Velebit in pričajo o intenzivni rabi območja, večinoma datirajo v 19. in 20. stoletje. Sledovi starejših kulturnih krajin so vidni predvsem izven meja narodnega parka. Osnovni vzrok za tak vzorec je neraziskanost samega parka, vegetacijski pokrov in zanemarljivo izkoriščanje območja, zaradi česar je odkrivanje novih najdišč bistveno oteženo. V prihodnosti se bo z uporabo daljinskega zaznavanja in drugih nedestruktivnih metod zagotovo izpopolnilo dosedanje poznavanje kulturne krajine na območju parka s podatki o rabi tega območja v prazgodovini in antiki.

Literatura

- Anselmino, L., Pavolini, C., 1981. Terra Sigillata: lucerne. V: Bandinelli, R. B., Becatti, G. (ur.). *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e orientale*. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, str. 184–207.
- Appleton, J., 1975. *The Experience of Landscape*. London, John Wiley, 293 str.
- Batović, Š., 1983. Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. V: Benac, A. (ur.). *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*. Sarajevo, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 271–374.
- Blečić, M., 2006. Zaštitno arheološko istraživanja u Sv. Jurju. *Senjski zbornik*, 33, 1, str. 5–26.
- Bogović, M., 2007. Krasnarska župa i svetište Gospe od Krasna. V: Vukelić, J. (ur.). *Krasno. Monografija u povodu 200. obljetnice župe sv. Antuna Padovanskoga i 170 godina školstva u Krasnu*. Rijeka, Župa sv. Antuna Padovanskoga u Krasnu, str. 73–80.
- Braudel, F., 1997-1998. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II* Zagreb, Anti-barbarus, 1380 str.
- Brunšmid, J., 1901. Groblje bronsanoga doba na Klačnici kod Jablanca (kotar Senj). *Povjest mjesta Jablanca. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zarebu*, 5, 1, str. 53–62.

- Buble, S., 2009. Agrarni krajolik otoka Visa: problematika očuvanja suhozidnog krajo-
lika. V: Perica, I., Jelavić, Ž. (ur.). Destinacije čežnje, lokacije samoće: Uvidi u kultu-
ru i razvojne mogućnosti hrvatskih otoka. Zagreb, Institut za etnologiju i folklori-
stiku - Hrvatsko etnološko društvo, str. 283–291.
- Cosgrove, D. E., 1984. *Social Formation and Symbolic Landscape*. London, Croom
Helm Ltd., 293 str.
- Černicki, L., Forenbaher, S., 2016. *Starim cestama preko Velebita*. Zagreb, Libricon
d.o.o., 227 str.
- Čović, B., 1983. Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju. V: Benac, A.
(ur.). *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV*. Sarajevo, Svjetlost: Akademija nauka i
umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 114–191.
- Dubolnić, M., 2006. Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice. *Radovi
Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, 1, str. 155.
- Dubolnić, M., 2007. Argyruntum i njegove teritorij u antici. *Radovi Zavoda za povije-
sne znanosti HAZU u Zadru*, 49, 1, str. 1–58.
- Dukat, Z., Mirnik, I., 1984. Ostava rimskih denara iz Cesarice. I. dio. *Numizmatičke vi-
jesti*, 27, 38, str. 7–25.
- Dukat, Z., Mirnik, I., Neralić, J., 1984. *Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II*. Senjski
zbornik, 10-11, 1, str. 41–57.
- Dumbović Bilušić, B., 2015. *Krajolik kao kulturno naslijeđe. Metode prepoznavanja,
vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*. Zagreb, Ministarstvo kulture
Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 346 str.
- Evropska konvencija o krajini. 2017. URL: [http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_](http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/176/)
[in_publikacije/konvencije/176/](http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publikacije/konvencije/176/) (14. 5. 2017).
- Faber, A., 2003. Sveti Juraj - Lopsica i Lopci. *Senjski zbornik*, 30, 1, str. 629–648.
- Fabijanec, S. F., 2008. Trgovački promet Kvarnera na Jadranu krajem srednjeg vijeka.
*Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 25, 1, str. 103–152.
- Forenbacher, S., 1990. *Velebit i njegov biljni svijet*. Zagreb, Školska knjiga, 800 str.
- Forenbaher, S., 1991. Tragovi služenja brončanodobnom pećinom Separovačom kod
Donje Klade. *Senjski zbornik*, 18, 1, str. 217–225.
- Gams, I., 1992. Sistemi prilagoditve dinarskega krasa na kmetijsko rabo tal. *Geograf-
ski zbornik*, 31, 1, str. 5–106.
- Geddes, D. S., 1983. Neolithic transhumance in the Mediterranean Pyrenees. *World Ar-
chaeology*, 15, 1, str. 51–66.
- Geoportal. 2017. URL: <https://geoportal.dgu.hr/> (14. 5. 2017).
- Glavaš, V., 2009. Crkva Sv. Filipa i Jakova u Sv. Jurju, rezultati novih istraživanja. *Senjski
zbornik*, 36, 1, str. 67–82.

- Glavaš, V., 2010. Prometno i strateško značenje prijevoja Vratnik u antici. *Senjski zbornik*, 37, 1, str. 5–18.
- Glavaš, V., 2014. Analize vidljivosti u prapovijesnom krajoliku Velebita. *Archaeologia Adriatica*, 8, 1, str. 1–26.
- Glavaš, V., 2015. Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita. Doktorska disertacija. Zadar, University of Zadar, 490 str.
- Glavičić, A., 1966. Arheološki nalazi iz Senja i okolice (I). *Senjski zbornik*, 2, 1, str. 383–418.
- Glavičić, A., 1967–1968. Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II). *Senjski zbornik*, 3, 1, str. 5–45.
- Glavičić, A., 1975. Izvještaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a - Olivieri u Senju godine 1975. *Senjski zbornik*, 6, 1, str. 211–218.
- Glavičić, A., 1981–1982. Arheološki nalazi iz Senja (V). *Senjski zbornik*, 9, 1, str. 63–90.
- Glavičić, M., 1992–1993. Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32, 19, str. Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije.
- Glavičić, M., 1994a. Natpisi antičke Senije. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 33, 2, str. 55–82.
- Glavičić, M., 1994b. Značenje Senije tijekom antike. *Senjski zbornik*, 21, 1, str. 41–58.
- Glavičić, M., 1995a. Izvješće o arheološkom nadzoru i zaštitnom istraživanju na prostoru izgradnje školske športske dvorane u Senju. *Senjski zbornik*, 22, 1, str. 29–80.
- Glavičić, M., 1995b. Izvješće o provedenim sondažnim arheološkim istraživanjima pri uređenju pločnika u ulici P. Rittera Vitezovića i I. Hreljanovića tijekom veljače i ožujka 1995. *Senjski zbornik*, 22, 1, str. 1–28.
- Glavičić, M., 1997. Civitas - municipium Lopsica. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35, 22, str. 45–70.
- Glavičić, M., 2002. Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije. Doktorska disertacija. Zadar, Sveučilište u Zadru, 662 str.
- Glavičić, M., 2013. Crte o stanovništvu antičke Lopsike. *Diadora*, 26–27, 1, str. 519–536.
- Glavičić, M., 1997. Civitas – municipium Lopsica. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 35, 2, str. 45–70.
- Grlj, A., Glavaš, V., 2015. From hillfort to the mountain pass and back: A comparison of three pathfinding methods. V: Mirošević, L. (ur.). *International Interdisciplinary Conference Movements, Narratives and Landscapes*. Zadar, University of Zadar, str. 91–92.
- Grove, A. T., Rackham, O., 2001. *The Nature of Mediterranean Europe: An Ecological History*. New Haven and London, Yale University Press, 384 str.

- Ingold, T., 1993. The Temporality of the Landscape. *World Archaeology*, 25, 2, str. 152–174.
- Ivančević, V., 1999. 120. obljetnica osnutka "Kraljevskog nadzorništva za pošumljavanje krasi krajiškog područja - inspektorata za pošumljavanje krševa, goleti i uređenje bujica u Senju". *Senjski zbornik*, 26, 1, str. 362–366.
- Johnson, M., 2007. *Ideas of landscape*. Malden, Blackwell Publishing, 242 str.
- Katić, M., 2008. Uloga krških lokava u prethistoriji u svjetlu neolitičkog nalazišta bliznice kod Gustirne - općina Marina. V: Olujić, B. (ur.). *Zbornik radova projekta "Naselja i komunikacije u kontekstu veza Jadranskog priobalja i unutrašnjosti"*. Zagreb, FF press, str. 71–77.
- Kozličić, M., Faričić, J., Uglešić, S., 2012. Luke i lučice Velebitskog podgorja prema hrvatskoj varijanti Senjskog peljara iz početka XVII. stoljeća. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 54, 1, str. 69–123.
- Kulušić, S., 1999. Tipska obilježja gradnje "u suho" na kršu hrvatskog primorja (Na primjeru kornatskih otoka). *Hrvatski geografski glasnik*, 61, 1, str. 53–83.
- Lambeck, K., Antonioli, F., Purcell, A., Silenzi, S., 2004. Sea-Level Change along the Italian Coast for the Past 10,000 yr. *Quaternary Science Reviews*, 23, 1, str. 1567–1598.
- Lisac, R., Ivanuš, M., 2010. Krajobrazni uzorci planinskih naselja sjevernoga Velebita. *Prostor*, 18, 2, str. 424–437.
- Ljubović, B., 2008. Arheološka istraživanja na prostoru bivšeg vrta Olivieri u Senju. *Senjski zbornik*, 35, 1, str. 279–292.
- Maps of the Habsburg Empire. 2017. URL: <http://mapire.eu/en/> (14. 5. 2017).
- Marković, M., 1980. Narodni život i običaji sezonskih stočara na Velebitu. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 48, 1, str. 5–139.
- Matijević-Sokol, M., 1994. Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici. *Senjski zbornik*, 21, 1, str. 25–40.
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention. 2012. World Heritage Centre.
- Pavičić, S., Glavičić, A., 1984. Naseljavanje Bunjevaca i Krmpočana u senjskoj planini i primorju u prvoj polovici XVII stoljeća. *Senjski zbornik*, 10–11, 1, str. 151–155.
- Perinčić, T., 2014. Mletačko naseljavanje Morlaka u velebitsko Podgorje u drugoj polovici XVII. stoljeća. V: Černelić, M. (ur.). *Bunjevci u vremenskom i prostornom kontekstu*. Zadar, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 1331.
- Pinto-Correia, T., Vos, W., 2004. Multifunctionality in Mediterranean Landscapes - past and future. V: Jongman, R. H. G. (ur.). *The New Dimensions of the European Landscape*. New York, Springer, str. 135–165.
- Pleterski, A., 2009. Nekateri topografski vidiki obrednih mest. *Studia ethnologica Croatica*, 21, 1, str. 27–46.

- Rendić-Miočević, D., 1968. Novi Dolabelin "terminacijski" natpis iz okolice Jablanca. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3, 3, str. 63–73.
- Stepišnik, U., 2015. Krasno polje on Velebit Mountain: morphographic and morpho-genetic characteristics *Hrvatski geografski glasnik*, 77, 2, str. 85–99.
- Stepišnik, U., 2014. Geomorphological properties of the Krasno polje, Northern Velebit, Croatia. *Dela*, 41, 1, str. 101–115.
- Suić, M., 2003. Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb, Golden marketing, 527 str.
- Šarić, M., 2008. Bunjevci u ranome novom vijeku: postanak i razvoj jedne predmoderne etnije. V: Černelić, M., Rajković, M., Rubić, T. (ur.). *Živjeti na Krivom Putu. Etnološko-povijesna monografija o primorskim Bunjevcima*, sv. I. Zagreb, FF press, str. 15–43.
- Šuta, I., 2013. Korištenje vrtača u prapovijesti srednje Dalmacije. *Tusculum*, 6, 1, str. 7–24.
- Tadić, J., 1958. Le port de Raguse et sa flotte au XVIe siècle. V: M., M. (ur.). *Le navire et l' Economie Maritime du Moyen Age au XVIII siècle principalement en Méditerranée*. Paris, str. 9–20.
- Tomičić, Ž., 1990. Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima. *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, 5–6, 1, str. 29–53.
- Wilkes, J. J., 1974. Boundary stones in Roman Dalmatia. *Arheološki vestnik*, 25, 1, str. 258–271.
- Wylie, J., 2007. *Landscape*. London, New York, Routledge, Taylor and Francis Group, 246 str.
- Zaninović, M., 1980. Antička naselja ispod Velebita. *Senjski zbornik*, 8, 1, str. 187–196.
- Zaninović, M., 1984. Stanovništvo velebitskog Podgorja u antici. *Senjski zbornik*, 10–11, 1, str. 29–40.